

**«СЕРДЦЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ЕСТЬ БЕЗДНА НЕИСПОВЕДИМАЯ»:
ПСИХОЛОГИЗМ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ**

**«HUMAN HEART IS AN INCOMPREHENSIBLE ABYSS»:
THE PSYCHOLOGISM OF MYKOLA HOHOL'S EPISTOLARY WORKS**

Свириденко О.М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

У статті проаналізовано психологізм епістолярної творчості М. Гоголя. Доведено, що лист стає для М. Гоголя епістолярною формою психологічної інтроспекції. Зазначається, що природа й характер психологізму епістол М. Гоголя вказують на генетичну спорідненість адресанта з тими традиціями, які мали місце власне в українському романтизмі та в українській епістолярній романтичній традиції. Як і українські романтики взагалі, центром внутрішнього життя особистості М. Гоголь вважав людське серце. Звідси – естетизація «серця» та прояви нової романтичної чутливості в кореспонденціях М. Гоголя.

Ключові слова: епістолярна творчість, лист, романтизм, психологізм.

В статье проанализирован психологизм эпистолярного творчества Н. Гоголя. Доказано, что письмо становится для Н. Гоголя эпистолярной формой психологической интроспекции. Отмечается, что природа и характер психологизма эпистол Н. Гоголя указывают на генетическое родство адресанта с теми традициями, которые имели место в украинском романтизме и в украинской эпистолярной романтической традиции. Как и украинские романтики вообще, центром внутренней жизни личности Н. Гоголь считал человеческое сердце. Отсюда – эстетизация «сердца» и проявления новой романтической чувствительности в корреспонденциях Н. Гоголя.

Ключевые слова: эпистолярное творчество, письмо, романтизм, психологизм.

In the article, the psychologism of Mykola Hohol's epistolary works is analyzed. The author proved that a letter became an epistolary form of psychological introspection for M. Hohol. It is mentioned that the nature and specificity of the psychologism in M. Hohol's epistles indicate the addressant's genetic affinity with the traditions existing during Ukrainian Romantic period and in Ukrainian romantic epistolary tradition. As well as Ukrainian romanticists in general, M. Hohol considered human heart the centre of person's inner life. For this reason, we can find an aestheticization of "heart" and new romantic sensitivity demonstration in M. Hohol's correspondence.

Key words: epistolary works, letter, Romantic period, psychologism.

Постановка проблеми. Появу романтизму більшість дослідників метафорично ідентифікують як «романтичну революцію» в художній культурі людства. «Революційність» романтиків полягала в тому, що вони маніфестували цілковито новий погляд на мистецтво й творця, на світ і людину. Абсолютизуючи людину, окрему особистість, романтики демонстрували посилений інтерес до її внутрішнього буття, прагнули опанувати глибини її духу. І хоча людина тлумачилася романтиками як нерозгадана таємниця, вони немало експериментували, щоб зазирнути в глибини її духу. Художні відкриття представників романтичного напрямку, пов'язані з опануванням духовної сутності особистості, були зроблені не лише в процесі спостереження над своїми сучасниками, але й у ході занурення у свій власний внутрішній світ, зокрема в процесі епістолярної творчості. Невимушений жанр листа, за словами А. Слістратової, дозволяв інколи більш природно висловити те, що в по-

зії, наприклад, висловлювалося більш пишномовно чи умовно [8, с. 310]. Привертає увагу той факт, що листи романтиків сповнені рефлексії та самозаглиблення. Романтичний лист позначений глибинним психологізмом та інтроспекцією адресанта. За спостереженнями А. Ботнікової, саме за посередництвом листування романтики розвивали здібність до самоаналізу, увагу до тих процесів, які відбувалися в душі. І лише розібравшись із власними почуттями, із глибинами й «підвалами» своєї власної особистості, автори листів відкривали нову царину, ще не освоєну мистецтвом, – царину внутрішнього світу, суперечливої неоднорідності імпульсів, які диктують людині її поведінку [1, с. 33].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід указати на різновекторність і багатоглибинність наявних сьогодні в Україні епістографічних студій. Найбільш значимими є праці Л. Вашків («Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному

процесі»), М. Коцюбинської («Зафіксоване й нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість»), В. Кузьменка («Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ століття»), Г. Мазохи («Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації»), А. Ільків («Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть»). При цьому епістолярій доби романтизму, зокрема його поетика, фактично лишаються поза увагою дослідників. Не виняток – епістолярний доробок М. Гоголя, студіювання якого, започатковане у ХІХ столітті П. Кулішем, в українській епістолографії ще не дало помітних результатів. Власне, ця обставина й зумовила вибір теми пропонованої роботи.

Постановка завдання. Завдання дослідження – проаналізувати специфіку психологізму кореспонденцій Миколи Гоголя в контексті поезики романтизму.

Виклад основного матеріалу. Листи М. Гоголя у своїй сукупності є своєрідним літописом душевних злетів і падінь адресанта, окреслених життям серця романтика. Кореспонденції раннього періоду (періоду навчання в Ніжинській гімназії вищих наук) фіксують ту внутрішню порожнечу, яку відчував М. Гоголь у провінційному місті. «Уединясь совершенно от всех, – писав романтик, – не находя здесь ни одного, с кем бы мог выверить долговременные думы свои, кому бы мог выверить мышления свои, я осиротел и сделался чужим в пустом Нежине. Я иноземец, забредший на чужбину искать того, что только находится в одной родине, и тайны сердца, вырывающиеся на лице, жадные откровения, печально опускаются вглубь его, где такое же мертвое безмолвие» [2, с. 62].

М. Гоголю, який саме в епістолах до найближчого оточення прагнув осмислити найпотаємніші закутки своєї душі, імпонувало те, що його внутрішній світ залишався загадкою для інших. Так, у листі до матері від 1 березня 1828 року М. Гоголь писав: «...Я почитаюсь загадкою для всех, никто не разгадал меня совершенно. У вас почитают меня своенравным, каким-то несносным педантом, думающим, что он умнее всех, что он создан на другой лад от людей. Верите ли, что я внутренне сам смеялся над собою вместе с вами. Здесь меня называют смиренником, идеалом короткости и терпения. В одном месте я самый тихий, скромный, учтивый, в другом – угрюмый, задумчивый, неотесанный и проч., в третьем – болтлив и докучлив до чрезвычайности. У иных –

умен, у других – глуп... Как угодно почитайте меня, но только с настоящего моего поприща вы узнаете настоящий мой характер, верьте только, что всегда чувства благородные наполняют меня, что никогда не унижался я в душе и что я всю жизнь свою обрек благу. Вы меня называете мечтателем, опрометчивым, как будто бы я внутри сам не смеялся над ними. Нет, я слишком много знаю людей, чтобы быть мечтателем» [2, с. 84].

Описами пригніченості позначені перші листи М. Гоголя з Петербурга. «На меня напала хандра или другое подобное, и я уже около недели сижу, поджавши руки, и ничего не делаю. Не от неудач ли это, которые меня совершенно обравнодушили ко всему» [2, с. 96], – писав він у листі до матері від 3 січня 1829 року. «...Перо дрожит в руке моей, мысли тучами налегают одна на другую, не давая одна другой места, и непонятная сила нудит и вместе отталкивает их излиться пред вами и высказать всю глубину истерзанной души» [2, с. 110], – продовжував він в іншому листі до цієї ж адресатки. Подібний «перелом» романтик називає необхідним для перевиховання його душі, а саме перебування на чужій землі він порівнює з «училищем» і постійно тужить за Україною, про що свідчать його листи до М. Максимовича [2, с. 274]. Уже в ранніх листах М. Гоголя виникає ідея поприща, на якому б він міг бути корисним людству, що згодом зреалізує себе у «Вибраних місцях із листування з друзями». У листі до матері від 24 липня 1829 року романтик констатував: «... Мне нужно переделать себя, переродиться, оживиться новою жизнью, расцвествь силою души в вечном труде и деятельности, и если я не могу быть счастливым (нет, я никогда не буду счастлив для себя. Это божественное существо вырвало покой из груди моей и удалилось от меня), по крайней мере всю жизнь посвящу для счастья и блага себе подобных» [2, с. 113].

Свою першу закордонну поїздку (до Любека) у листі до матері від 13 серпня 1829 року М. Гоголь розцінює як «торжественные, ужасные часы» свого життя, у які він тікав від самого себе [2, с. 115]. Утім, ані ця поїздка, ані повернення до Петербурга не приносять М. Гоголю душевної полегкості, про що свідчить лист до матері від 2 квітня 1830 року. «Заботы и вечные беспокойства тягчат меня всеми неразлучными с ними неприятностями. Я не понимаю, как я до сих пор с ума не сошел» [2, с. 132], – скаржився адресант.

На душевні розлади М. Гоголь скаржився і в листах до М. Максимовича, писаних із Петербурга. Зокрема, у кореспонденції від 28 травня 1834 року романтик вибачався: «Ты извини меня, что я не

толкую с тобою ничего о песнях. Право, душа не в спокойном состоянии. Перо в руках моих как деревянная колода, между тем как мысли мои состоят теперь из вихря». У цьому ж таки листі М. Гоголь зізнався, що саме епістолярне спілкування рятувало його, «стишувало» душу в періоди душевних потрясінь: «Прощай, да пиши ко мне. В эти времена волнения письма всё-таки сколько-нибудь утишают душу» [2, с. 259].

Скарги на психологічний дискомфорт фактично відсутні в листах М. Гоголя, писаних із Західної Європи, зокрема з Риму. Вони стають поодинокими, як у листі до М. Погодіна від 30 березня 1837 року. «Ты в пристани, – писал М. Гоголь, – ты, как мудрец, можешь перенести и посмеяться. Я бездомный, меня бьют и качают волны, и упираться мне только на якорь гордости, которую вселили в грудь мою высшие силы. Сложит мне голову свою не на родине» [3, с. 333]. Проте подібні настрої в листах М. Гоголя в цей період – це радше виняток. Західна Європа, надто Рим, який, як свідчать листи, нагадував романтику Україну, були для зблоеної душі митця своєрідним поетичним оазисом.

Листи наступних років, писані М. Гоголем із Росії та під час відвідин Західної Європи, засвідчували наростання тих нервових розладів, від яких потерпав романтик. І хоча адресант прагнув у ці періоди максимально відсторонитися від оточення, живучи внутрішнім своїм життям, «своим внутренним миром», як він писав у листі до П. Плетньова [4, с. 28], його листи повно ілюструють психологічний ритм його буття. Він пише про те, що «расстроенный телом и духом», що припадки його хвороби набули «странных образов» [4, с. 7]. У листі до М. Язикова від 10 лютого 1842 року М. Гоголь зізнався: «Я писал к тебе мало в прежнем письме, потому что был не расположен. Я был болен и очень расстроен, и признаюсь, не в мочь было говорить ни о чем. Меня мучит свет и сжимает тоска, и, как ни уединенно я здесь живу, но меня всё тяготит» [4, с. 12].

Психограмою душі є листи М. Гоголя до М. Балабіної, зокрема лист від 17 лютого 1842 року, у якому адресант так описував свій нервовий стан, зумовлений, окрім іншого, переслідуванням його як автора «Мертвых душ»: «Я был болен, очень болен и еще болен донныне внутренно: болезнь моя выражается такими странными припадками, каких никогда со мной еще не было. Но страшнее всего мне показалось то состояние, которое напомнило мне ужасную болезнь мою в Вене, а особливо когда я почувствовал то подступившее к сердцу волнение, которое всякий образ, проле-

тавший в мыслях, обращало в исполина, всякое незначительно-приятное чувство превращало в такую страшную радость, какую не в силах вынести природа человека, и всякое сумрачное чувство претворяло в печаль, тяжкую, мучительную печаль, и потом следовали обмороки, наконец, совершенно сомнамбулическое состояние» [4, с. 15]. Листи М. Гоголя до М. Язикова та О. Смірної позначені детальними описами тієї «хандри», яка надокучала романтику. Так, у листі до О. Смірної від 5 липня 1845 року М. Гоголь зізнався: «...Опаснее всего для меня хандра, а она, как нарочно, предстоит мне в тех местах, куда шлют меня» [5, с. 138]. Про повне психічне виснаження романтик писав у листі до М. Язикова: «Борюсь и с болезнью, и с хандрой и, наконец, выбился совершенно из сил в бесплодном борении» [5, с. 107].

Листи М. Гоголя більше, аніж листи інших романтиків, позначені психологізмом, чому прислужилися обставини та спосіб життя адресанта. Як свідчать кореспонденції цього романтика, він самоідентифікував себе як архітектора (будівельника), що веде складні внутрішні роботи в глибоких надрах своєї душі, які захарашені будівельним рихтуванням (лист до С. Шевирьова від 2 березня 1843 року). Перед своїми адресатами М. Гоголь поставав повсякчас як людина, яка глибоко й шохвилинно переймається станом свого внутрішнього господарства: «Захлопотанный собою, занятый мыслию об одном себе, о моем внутреннем хозяйстве, об управлении моими непокорными слугами, находящимися во мне, над которыми всеми следовало вознестись, иначе как раз очутишься в их власти, занятый всем этим, я не мог быть откровенным и светлым, это принадлежности безмятежной души» [4, с. 276]. При цьому листи М. Гоголя підтверджують спостереження дослідників щодо того, що ним керував «егоцентричний моральний мазохізм» (Є. Нахлік). Так, у одному з листів до В. Жуковського М. Гоголь писав: «Грехов, указанья грехов желает и жаждет теперь душа моя! Если б вы знали, какой теперь праздник совершается внутри меня, когда открываю в себе порок, дотоле не примеченный мною. Лучшего подарка никто не может принести мне» [4, с. 80]. Схожі думки звучали в листі до М. Балабіної від 2 листопада 1842 року: «Хула и осуждения для меня слишком полезны. После них мне всегда открывался яснее какой-нибудь мой недостаток, дотоле мною не замеченный. А увидеть свой недостаток – это уже много значит. Это значит почти исправить его» [4, с. 134]. «Как подл и низок человек, особенно я!» [5, с. 288], – під-

сумовував М. Гоголь у листі до В. Жуковського від 16 березня 1846 року. Як свідчить епістолярій, егоцентричний моральний мазохізм М. Гоголя з плином часу лише посилювався. Тому листів, у яких М. Гоголь просив дорікати йому, із кожним роком ставало все більше. Зокрема, у листі до матері від 6 квітня 1847 року романтик писав: «Мне нужны несравненно строжайшие упреки, чем какие когда-либо доселе мне были деланы. Они будут казаться с виду вовсе несправедливы, но в основании их будет по зернышку правды. Эти зернышки мне нужно все собрать, чтобы поумнеть так, как следует, затем, чтобы уметь сказать точно умное. Мне нужно строже, чем когда-либо, теперь оглянуться на себя, а потому мне нужно всё выслушать. Итак, не смущайтесь никакими неприятными заключениями обо мне, но передавайте их мне просто так, как их услышите» [6, с. 205].

Маючи на увазі внутрішній зміст своїх кореспонденцій, М. Гоголь так пояснював їхню специфіку О. Данилевському: «Ты спрашиваешь, зачем я не говорю и не пишу к тебе о моей жизни, о всех мелочах, об обедах и проч. и проч. Но жизнь моя давно уже происходит вся внутри меня, а внутреннюю жизнь (ты сам можешь чувствовать) не легко передавать. <...> Увы! разве ты не слышишь, что мы уже давно разошлись, что я уже весь ушел в себя, тогда как ты остался еще вне?» [4, с. 178]. Водночас романтик указував на ті труднощі, які виникають у процесі відтворення внутрішнього життя. У листі до того ж таки О. Данилевського М. Гоголь писав: «Прочитавши это письмо мое, ты скажешь опять: «И все-таки я ничего не знаю о нем самом. Что ж делать?». Подобные упреки я не от одного тебя слышу. Мне всегда приписывали какую-то скрытность. Отчасти она есть во мне. Но чаще это происходит оттого, что не знаешь, откуда и с которого конца начать. Весьма естественно, что хотелось бы прежде всего сказать о том, что поближе в настоящую минуту к душе, но в то же время чувствуешь, что еще не нашел даже и слов, которыми бы мог дать почувствовать другому то, что почувствовал сам» [4, с. 364].

Характерно, що й листи своїх кореспондентів М. Гоголь інтерпретував крізь призму психографічного методу. Так, звертаючись до О. Смірної, М. Гоголь констатував, що з її листа чується «неудовлетворенное состояние души» [4, с. 394]. Подібні думки звучали й у листі до сестри (лист до А. Гоголь від 15 червня 1844 року), у якому адресант писав: «Письма твои будут выражать теперь всю твою душу, и всё, что хотело прежде высказаться и не

умело, изольется теперь свободно» [4, с. 417]. Аналогічно М. Гоголь висловлювався про епістолярій і в листах до В. Жуковського. Так, аналізуючи кореспонденції сестер Віельгорських, романтик констатував: «В письмах этих видно в каждой строчке, как хорошеют с каждым днем и часом прекрасные их души» [5, с. 221]. Із позицій психографічного методу він характеризував також епістоли О. Іванова. Так, у листі від 7 листопада 1846 року М. Гоголь писав: «В каждой строке письма вашего слышно, что нервы ваши шалят и бунтуют, не давая вам ни минуту покою» [5, с. 416]. «Я получил твои два письма вдруг. В них так много грусти...» [6, с. 288], – писав М. Гоголь у листі до М. Погодіна від 1 червня 1847 року. Водночас М. Гоголю належить і цілком протилежне твердження. «...Письмо — дрянъ. Оно никогда не может выразить и десятой доли человека» [7, с. 294], – писав він у листі до П. Плетньова від 21 січня 1850 року.

Як і українські романтики взагалі, осердям внутрішнього життя особистості М. Гоголь вважав людське серце. В одному з листів до П. Плетньова митець писав: «Друг мой, сердце человеческое есть бездна неисповедимая. Здесь мы ошибаемся поминутно» [4, с. 518]. Сліди естетизації серця та прояви нової романтичної чутливості наявні в багатьох кореспонденціях М. Гоголя, який у своїх листах нерідко послуговувався висловами на кшталт «Сердце мое верит, что всё будет хорошо» [5, с. 439]; «И сердце мое слышит, что Бог мне поможет совершить в дороге всё то, для чего орудия и силы во мне доселе созрели» [5, с. 338]; «Сердце мое говорит мне, что вы так обо мне помолитесь, как никогда еще ни о ком не молились» [5, с. 238]; «Сердце мое говорит мне, что всё обделается хорошо» [6, с. 238]; «Поверь, что ты найдешь сердце, способное разделить всякое сердечное движение твое» [6, с. 249]; «Внезапно растопившаяся моя душа заняла от страшной жестокости моего сердца» [7, с. 222].

Висновки. Таким чином, лист стає для М. Гоголя епістолярною формою психологічної інтроспекції. Природа й характер психологізму епістол М. Гоголя вказують на генетичну спорідненість адресанта з тими традиціями, які мали місце власне в українському романтизмі та в українській епістолярній романтичній традиції. Як і українські романтики загалом, осердям внутрішнього життя особистості М. Гоголь вважав людське серце. Звідси – естетизація «серця» та прояви нової романтичної чутливості в кореспонденціях М. Гоголя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ботникова А. Немецкий романтизм: диалог художественных форм. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2003. 341 с.
2. Гоголь Н. Полное собрание сочинений и писем. В 17 т. Т. 10: Переписка. 1820–1834. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 392 с.
3. Гоголь Н. Полное собрание сочинений и писем. В 17 т. Т. 11: Переписка. 1835–1841. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 488 с.
4. Гоголь Н. Полное собрание сочинений и писем. В 17 т. Т. 12: Переписка. 1842–1844. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 704 с.
5. Гоголь Н. Полное собрание сочинений и писем. В 17 т. Т. 13: Переписка. 1845–1846. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 592 с.
6. Гоголь Н. Полное собрание сочинений и писем. В 17 т. Т. 14: Переписка. 1847. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 608 с.
7. Гоголь Н. Полное собрание сочинений и писем. В 17 т. Т. 15: Переписка. 1848–1852. Москва: Издательство Московской Патриархии, 2009. 624 с.
8. Елистратова А. Эпистолярная проза романтиков. Европейский романтизм. Москва: Наука, 1973. С. 309–351.
9. Нахлік Є. Історіософські погляди П. Куліша в типологічному контексті слов'янського романтизму. Слов'янські літератури. Доповіді. XII Міжнародний з'їзд славістів. Київ: Наукова думка, 1998. С. 105–138.